

УДК 811.161.2

**Когнітивне підґрунтя метафоризації
російської лінгвістичної термінології**

Селіванова О. О.

*Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького,
м. Черкаси, Україна*

У статті розглянуто когнітивні механізми застосування метафори в лінгвістичних термінах російської мови. З'ясовано основні донорські домени, які постачають знаки до домену лінгвістики. Охарактеризовано типи метафоричних перенесень, наявних у лінгвістичній термінології: структурний, геіштальтний, дифузний, сенсорний, аксіологічний.

Ключові слова: *метафора, лінгвістична термінологія, донорський домен, реципієнтний домен, геіштальт, синестезія.*

Постановка проблеми. Однією з дискусійних проблем сучасної метафорології є можливість використання метафор в мові науки, адже метафору в логіко-філософському аспекті трактують як мисленнєву операцію неістинного, фіктивного позначення поняття. Формування метафори за принципом *als ob* – «нібито», полягає в тому, що вона відкидає належність об'єкта до того класу, до якого він насправді входить, і стверджує його залучення до категорії, до якої він не може бути віднесений раціонально [1, с. 14]. Однак, за словами Х. Ортеги-і-Гассета, «метафора подовжує «руку» інтелекту; її роль у логіці може бути подібною до вудки чи гвинтівки [...]. Без метафори на нашому ментальному обрії утворилася б цілинна зона, яка формально б підлягала юрисдикції нашої думки, але фактично була б незасвоєною й необробленою» [6, с. 72]. Дослідник вважав метафору необхідним знаряддям мислення, формою наукової думки [6, с. 68].

Не всі філософи розділяли таку оцінку неістинної природи метафори і її ролі в науковому пізнанні. Раціоналістська філософія вбачала в метафорі перешкоду для виконання мовою своєї найважливішої функції – вираження й передачі думки. Дж. Локк звинуватив метафору в тому, що вона вселяє неістинні ідеї, збуджує пристрасті, вводить в оману розум, тому схильність людини до метафор є протиприродною [5, с. 567]. Прибічники позитивізму й емпіризму взагалі були проти використання метафор у науковому мовленні, оскільки метафори порушують логіку здорового глузду й відволікають увагу від дійсного стану справ. Феноменологія, яка ґрунтувалася на інтуїції, навпаки, відстоювала метафоричність мови як спосіб вираження категорій свідомості людини. Метафора, на думку суб'єктивних ідеалістів, відкриває епістемічний доступ до поняття [17].

Н. Д. Арутюнова, підводячи підсумок розглядові метафори як знаряддя неправди, підкреслює: «Неправда і правда метафори встановлюються відносно різних світів: неправда – відносно знеособленої, перетвореної на загальне надбання дійсності, організованої таксономічною ієрархією; правда – відносно світу індивідів, що сприймається індивідуальною свідомістю людини. У метафорі протиставлено об'єктивну, від-

сторонену від людини дійсність і світ людини, який руйнує ієрархію класів і здатний не лише вловлювати, а й створювати подібність між предметами» [1, с. 18].

Відповідно до положень сучасної когнітивної семантики можна додати, що оскільки свідомість формує погляд на дійсність, утілюючи його в мові, то в метафорі закладено потужне пізнавальне знаряддя й відбито здатність людини й етносу взаємодіяти зі світом дійсності. Тому без метафоризації неможливо було б створити будь-яку наукову мову, зокрема, її терміносистему, а також забезпечити останню від руйнування. Метафора служить з огляду на сучасну лінгвосинергетичну наукову парадигму потужним аттрактором, тобто параметром самоорганізації, чинником збереження й розвитку термінологічної системи в мові, забезпечує креативні механізми будь-якої фахової сфери знань, адже необмеженість пізнавальних можливостей людини зумовлює потребу в нових і нових мовних позначеннях.

Аналіз останніх досліджень із проблематики. У сучасному термінознавстві визначено вимоги до терміна, серед яких повторюваними у працях лінгвістів є стилістична нейтральність, відсутність експресії, холодність. Однак щодо цих вимог думки термінологів є неоднозначними. Р. Г. Піотровський зі співавторами вказує на наявність емоційно-експресивних якостей та стилістичних характеристик у термінів [7]. Натомість, Л. А. Капаназде наполягає на тому, що, навіть якщо термін утворено на підставі метафори, образного переосмислення понять, слово, ставши терміном, втрачає образність і набуває нових зв'язків [3, с. 81–82]. Прихильники третьої точки зору приписують термінам експресивну нейтральність, але зауважують, що термін може мати «інтенсивність деяких семантичних складових», причинами якої можуть бути намагання підкреслити елітарність уявлення того, хто говорить, або намагання сховати свої наміри [2, с. 13].

Однак термінотворення здійснюється здебільшого шляхом семантичної деривації всього терміна або його частини, яка, поєднуючись з іншими номінативними одиницями мовної системи, формує термінологічну сполуку, що пов'язується з одним денотатом й отримує термінологічне значення та місце в терміносистемі. Одним із найпоширеніших способів семантичної деривації є метафоризація, яка, з одного боку, начебто вносить до семантики терміна певну експресивність, з іншого, вбудовуючись до нової фахової сфери, ця експресивність згасає і надає термінові прозорості декодування, а номенклатурі – диференційної здатності в родо-видовій ієрархії.

Актуальність дослідження. Проблема метафори залишається однією із ключових у сучасній лінгвістиці, оскільки її традиційна дефініція як «перенесення за схожістю, аналогією», що фігурує в більшості термінологічних лінгвістичних словників і підручників із лексикології, не витримує ніякої критики й потребує перегляду зважаючи на сучасні досягнення мовознавства у галузі когнітивної семантики, лінгвокультурології, психо- й етнолінгвістики. На нашу думку, метафора є насамперед найпродуктивнішим креативним засобом збагачення мови, виявом мовної економії, семіотичною закономірністю, що виявляється у використанні знаків однієї структури знань на позначення іншої [11, с. 388].

Відношення подібності, схожості в багатьох метафорах відсутні, інтеграція ж двох структур знань (доменів, у термінології Дж. Лакоффа і М. Джонсона [16]) здійснюється шляхом лише припущення їхньої аналогії на підставі етнічних стереотипів, міфологем, архетипів колективного позасвідомого або низки асоціацій між донорською і реципієнтною зонами [15; 18], або сферою джерела і сферою мішені [16] цих доменів. Не випадково, Н. Д. Арутюнова наголошувала на тому, що «людина не стільки відкриває схожість, скільки створює її», а «особливості сенсорних механізмів та їхня взаємодія із психікою дають змогу людині зіставляти те, що не можна зіставити, і порівнювати те, що не можна порівняти» [1, с. 9]. Донорська зона є постачальником мовних знаків для реципієнтної зони і зазвичай є більш конкретною й доступною для

розуміння її носіями мови. Саме тому метафора в терміносистемах будь-якої мови сприяє декодуванню нового терміна за рахунок знань про узвичасне, більш конкретне та зрозуміле.

Мета статті – схарактеризувати когнітивні механізми метафоризації у сфері лінгвістичної термінології на матеріалі російської мови. До кола завдань належать: 1) з'ясування основних донорських доменів, які постачають мовні знаки до домену лінгвістики; 2) опис типів метафоричних перенесень, наявних у російській лінгвістичній термінології, за параметром когнітивного статусу метафоризованого мотиватора у структурі знань про позначене. *Матеріал* дослідження дібрано зі словників лінгвістичних термінів російської мови і книги Д. О. Добровольського «Англо-русский словарь по лингвистике и семиотике» (понад 3000 термінів). Використано методики пропозиційного та метафоричного моделювання: перша дає змогу реконструювати структуру знань про позначене, друга – пояснити механізм метафоричної інтеграції донорського і реципієнтного доменів.

Лінгвістична терміносистема є відкритою системою номінативних одиниць, які обслуговують спеціальну сферу мовознавства й відображають поняттєву структуру цієї галузі науки. Розгляд терміносистеми як пізнавального знаряддя, знакової моделі певної теорії спеціальної галузі знань чи діяльності, структура якої в цілому адекватна структурі системи понять цієї теорії [4, с. 129], створює підґрунтя для з'ясування когнітивної проєкції процесів термінотворення, встановлення співвідношення терміносистем і відповідних фрагментів наукової картини світу, прийнятої світовою спільнотою фахівців, які є носіями певної мови й мови для спеціальних цілей. Однак когнітивне висвітлення процесів термінотворення свідчить про те, що поняттєва сфера відповідної галузі ґрунтується не лише на науковій картині світу, а й залучає наївні знання представників етносу для формування знакових систем термінологій та номенклатур [10, с. 125–137]. Саме наївна картина світу, інтегрована фахівцями до наукової системи знань, уможлиблює використання метафор у терміносистемах.

У масиві дослідженої нами російської лінгвістичної термінології залежно від механізму інтеграції донорського і реципієнтного доменів ми виокремили кілька різновидів метафоризації: структурний, дифузний, гештальтний, сенсорний та аксіологічний.

Структурний різновид характеризується інтеграцією донорського та реципієнтного доменів на підставі однієї спільної когнітивної ознаки, яка в інтегрованих структурах знань належить до пропозиційних ядерних складників. Наприклад, термін когнітивної лінгвістики, введений В. Чейфом, *цена активації* запозичує з донорського домена ТОРГІВЛЯ складник кількості й позначає кількість затрат ментальних зусиль необхідних для активації знань: найбільше затрат необхідно для активації нових знань, найменше – для вже активованих раніше в поточній свідомості. Термін *слово-гібрид*, що позначає складне слово з опущеним серединним компонентом і виникло в результаті поєднання частин двох слів, запозичив другий компонент із домена біології зважаючи на суміжне поняття – поєднати щось з чимось. Термін аспектології *конкуренція видів* отримує перший метафоричний компонент на підставі суміжного поняття змагальності: доконаний вид витісняє недоконаний в одній позиції і навпаки – в іншій.

Дифузний різновид ґрунтується на інтеграції донорської та реципієнтної зон на підставі спільного сценарію або комплексу асоціацій, сформованих у свідомості носіїв мови. Приміром, терміни когнітивної лінгвістики *сценарій* і *сцена*, які позначають структури для процедурного представлення знань про типізовану ситуацію (для другого терміна така ситуація є актуально втіленою, здебільшого візуальною), запозичені з домену ТЕАТР зважаючи на аналогію структури знань із грою за сценарієм як певним прототипом будь-якого спектаклю. Термін *мерцающее значение*, що

позначає семантичне явище актуалізації у слові при його вживанні в тексті одночасно двох чи більше значень, які немовби «просвічують» одне крізь одне задля стилістичного ефекту, застосовує метафоричний компонент на підставі низки асоціацій, зокрема, реакції спостерігача за мерехтінням світла і поєднанням значень в одному слові. Терміни словотвору *гнездо* і породжувальної граматики *гнездование* використовують різні асоціативні ланцюги донорського домена ТВАРИНА: перший базується на асоціації батьки, діти – головні й підпорядковані похідністю слова, другий – на способі формування і зчеплення гнізда тварини, подібного до семантико-синтаксичної організації речення.

Інколи пошук асоціативного комплексу (ореолу, в термінології В. М. Телія) метафори, на базі якого відбувається термінологізація, потребує залучення цілого сценарію знань про позначене. Приміром, термін психолінгвістики *эффект вечеринки* позначає явище вибіркового сприйняття, здатність людини формально брати участь одночасно у кількох розмовах, але у разі потреби перемикає увагу лише на одну, ігноруючи всі інші. Для створення цього терміна застосовано сценарій донорського домена ВЕЧІРКА, згідно з яким особливості сприйняття людини зіставляється з її поведінкою, зокрема, спілкуванням на вечірці.

Гештальтний різновид метафори полягає в застосуванні знаків донорських зон на позначення реципієнтних структур знань на підставі стереотипного уподібнення гештальтів – константних цілісних складників свідомості, що існують у вигляді фігур, структур, образів і формулюються через прагнення до структурування поля сприйняття і його усвідомлення незалежно від зміни й варіювання ознак об'єкта. В. М. Телія підкреслювала, що в подібних випадках у результаті співвіднесення різних сутностей створюється новий гештальт із зредукованих прототипів, який синтезує ознаки гетерогенних об'єктів уподібнення [13, с. 50]. У лінгвістичній термінології задіяно здебільшого зорові гештальти: частину артикуляційного апарата людини у фонетиці називають *альвеолярний бугор*, або *дуга* чи *гребень* за візуальною подібністю цих об'єктів. На гештальтній подібності фігур дерева і схеми синтаксичного зв'язку ґрунтуються терміни генеративної лінгвістики та трансформаційного синтаксису *дерево синтаксических связей*, *дерево зависимости*, *ветвление*, *ветвящаяся конструкция*, *точка ветвления*. У терміні *телескопизм* метафоричний мотиватор запозичено зі сфери астрономії, підставою метафоризації став гештальт пристрою, у якому частини вставляються одна в одну – так само утворюється і складне слово-телескопизм.

Сенсорний різновид метафор застосовує як базову психічну операцію синестезії, що ґрунтується на виникненні одного відчуття під впливом неспецифічного для нього подразника іншого. У мові це представлено використанням знаків одних відчуттів на позначення інших. Синестезія зумовлює внутрішньокодову переінтерпретацію позначень сенсорної сфери. Ще Аристотель відзначав синестетичну природу метафоризації на прикладах лінгвістичних термінів *grave accent* та *acute accent*, які ґрунтуються на паралелізмі між сприйнятими слухом типами наголосу і якостями, що сприймаються органами дотику та соматикою людини. Цитуючи Аристотеля, С. Ульманн вважав синестезію «найдавнішою, доволі поширеною, можливо, навіть універсальною формою метафори» [14, с. 279]. О. О. Потебня розглядав асоціативність синестетичного перенесення, яка полягає в тому, що різномірні сприйняття не знищують взаємно власну самостійність, а зливаються в єдине ціле й водночас залишаються окремими [8, с. 46]. Синестезія зумовлює творення лінгвістичних термінів: *острота* – акустична ознака голосних переднього ряду; *м'який / твердий звук* (тактильні відчуття служать на позначення слухових), *тяжелая именная группа* – група імен зі значною кількістю складників, складна за структурою (соматичне відчуття інтегровано із зоровим), *легкий / тяжелый слог* – склад, у якому рима містить один / більш одного сегмента (соматичне відчуття застосовано для позначення слухового); *тонкий согласный* (зорове відчуття замінює слухове).

Аксіологічний різновид метафоризації також представлений у лінгвістичних термінах. Наприклад, на позначення оцінки фонем носіями мови у психофонетиці застосовують терміни *светлый гласный*, *темный гласный* зважаючи на оцінний стереотип етносвідомості щодо світлого і темного як позитивного і негативного. Омонімічні терміни, наявні в артикуляційній фонетиці, позначають акустичні ознаки тембру звука.

Донорські зони лінгвістичної термінології різноманітні. Найбільш поширеними є домени родини (*дочерний узел*, *материнский узел*, *сестринский узел*, *женская каденция*, *мужская / женская рифма*, *женская клаузула*, *семья языков*, *фамильное сходство*, *составляющая-супруг*, *правило семантического наследования*, *родственные слова* тощо), музики (*контрапункт*, *аранжировка концептуальной сущности*, *бемольный / дизъный акустический признак*, *полифония*, *баритонное слово*, *мелодическая кривая* тощо).

Останнім часом лінгвістична термінологія російської мови поповнюється знаками зі сфер економіки (*коммуникативная кооперация*, *стоимость*, *депонентный глагол*, *объект торга*, *выгода сделки*, *ревизия*, *конкуренция максимы*, *банк знаний*, *ресурс* тощо) і політики (*когнитивная революция*, *доктрина коммуникации*, *лексическая солидарность*, *господствующий член*, *эксплуатация максимы*, *спутниковая модель*).

У процесах термінологізації застосовано також знаки донорських доменів війни та спорту (*командование составляющими*, *комбинаторный взрыв*, *дислоцирование вправо / влево*, *сфера мишени*, *тактика и стратегия речевой коммуникации*, *графотактика*, *разжалование*), театру й кіномистецтва (*ролевая грамматика / семантика*, *семантическая роль сценарная семантика*, *репертуар знаков*, *кадрирование внимания*).

Гештальтний різновид метафори в лінгвістичних термінах пов'язаний переважно з аналогією моделей мовних явищ і різноманітних предметів-артефактів (*синтагматическая ось*, *обратная петля*, *метрическая решетка*, *пучок изоглосс*, *словоборвательная цепочка*, *узел*, *шарнир*, *профиль*, *семантическая сеть* тощо) або частин тіла людини чи тварин (*ребро графа*, *скелетный ярус*). Чимало термінів застосовують метафоризовані знаки, які відповідають предикатам пропозиційних компонентів предметних доменів (*расцепление*, *сцепление*, *стертая метафора*, *сращение*, *правило переключения кодов*, *свертка*) або їхнім термам (*заякоренная информация*, *опоясывающая структура*, *морфемный шов*).

Поповнення лінгвістичної термінології здійснюється, як відомо, шляхом ретермінологізації зі сфер інших наук: географії (*когнитивная карта*, *горизонт понимания*, *островные ограничения*, *остров номинатива*, *пик звучности*), медицини (*коллапс*, *аппендикс*), живопису (*окраска звука*, *картина мира*, *оттенок значения*), хімії (*сюжетная молекула*, *катализ*, *фонетический индикатор*), математики (*конгруэнтность*, *семиотический треугольник*, *семантическая шкала*), біології (*адаптация*, *корень слова*, *корневой узел*, *корневая трансформация*, *селекционное правило*, *самогнездование*, *субдерево*, *языковая ветвь*) тощо.

До списку лінгвістичних термінів у словниках залучено чимало метафоризованих найменувань або їхніх частин, які подано в лапках. Вони, безперечно, ще не є термінами, а лише терміноїдами. Їх ми відносимо до периферії термінологічного поля, яке розглядаємо як лінгвістичну модель термінології будь-якої сфери. Ця модель має ядро-периферійну структуру, ядром якої є номенклатури і найбільш спеціалізовані терміни, а периферією – терміноїди і професіоналізми. Терміноїди здебільшого є залученими із загальнонародної лексики або інших терміносистем номінативними одиницями, які ще не отримали стабільного місця в терміносистемі. Наприклад, найменування «*теневое*» *местоимение* позначає займенник, специфіка якого полягає в тому, що він є індексом (нібито тінню) свого попереднього експліцитного антецеден-

та: *Таня, я бачу її*. Терміноід «языковая окаменелость», що позначає демотивовану мовну конструкцію на кшталт *ни зги (не видно)*, утворено за асоціаціями давнього, цілісного з незрозумілим, неподільним.

Висновки і перспективи дослідження. Дослідження російської лінгвістичної термінології продемонструвало надзвичайну активність процесів метафоризації в процесі терміноутворення. Метафора служить засобом розширення знакових ресурсів терміносистеми, а також знаряддям наукового пошуку, уточнення й диференціації поняттєвого апарату мовознавства. Когнітивні механізми метафоризації в терміноутворенні різноманітні й передбачають припущення аналогії на підставі суміжного поняття, або дифузного комплексу асоціацій чи сценарних структур, або синестезії, або гештальтного уподібнення, або залучення оцінки знаків-мотиваторів. Лінгвістична термінологія різних мов вимагає комплексного когнітивно-ономасіологічного аналізу, який би показав взаємодію в процесах терміноутворення наукової та наївної картин світу та з'ясував би способи інтеграції різних за статусом складників структури знань в ономасіологічних структурах мовознавчих термінів.

Список літератури

1. Арутюнова Н. Д. Метафора и дискурс / Н. Д. Арутюнова // Теория метафоры : сб. / Пер. с англ., фр., нем., исп., польск. яз.; Вступ. ст. и сост. Н. Д. Арутюновой. – М. : Прогресс, 1990. – С. 5–33.
2. Д'яков А. С. Основи терміноутворення : Семантичні та соціолінгвістичні аспекти / А. С. Д'яков, Т. Р. Кияк, З. Б. Куделько. – К. : КМ Academia, 2000. – 218 с.
3. Капаназе Л. А. О понятиях «термин» и «терминология» / Л. А. Капаназе // Развитие лексики современного русского языка : [сб. науч. тр.]. – М. : Наука, 1965. – С. 75–85.
4. Лейчик В. М. Терминоведение. Предмет, методы, структура / В. М. Лейчик. – М. : КомКнига, 2006. – 256 с.
5. Локк Дж. Соч. : В 3 т. / Дж. Локк. – М. : Наука, 1985. – Т. 1. – 242 с.
6. Ортега-и-Гассет Х. Две великие метафоры / Х. Ортега-и-Гассет // Теория метафоры : сб. / Пер. с англ., фр., нем., исп., польск. яз.; Вступ. ст. и сост. Н. Д. Арутюновой. – М. : Прогресс, 1990. – С. 68–81.
7. Пиотровский Р. Г. Системное исследование лексики научного текста / Р. Г. Пиотровский, Н. П. Рахубо, М. С. Хаджинская. – Кишинев : Штиинца, 1981. – 159 с.
8. Потебня А. А. Эстетика и поэтика / А. А. Потебня. – М. : Искусство, 1976. – 614 с.
9. Рахилина Е. В. Основные идеи когнитивной семантики / Е. В. Рахилина // Современная американская лингвистика : фундаментальные направления / Под ред. А. А. Кибрика, И. М. Кобозевой, И. А. Секериной. Изд. 2-е, испр. и доп. – М. : Едиториал УРСС, 2002. – С. 370–389.
10. Селіванова О. О. Когнітивне підґрунтя терміноутворення / О. О. Селіванова // Світ свідомості в мові. Мир сознания в языке. Монографічне видання. – Черкаси : Ю. Чабаненко, 2012. – С. 125–137.
11. Селіванова О. О. Лінгвістична енциклопедія / О. О. Селіванова. – Полтава : Довкілля-К, 2010. – 844 с.
12. Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика : напрями та проблеми / О. О. Селіванова. – Полтава : Довкілля-К, 2008. – 712 с.
13. Телия В. Н. Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты / В. Н. Телия. – М. : Наука, 1996. – 286 с.

14. Ульманн С. Семантические универсалии / С. Ульманн // Новое в лингвистике. Языковые универсалии. – М. : Прогресс, 1970. – Вып. 5. – С. 278–289.
15. Kittay E. Semantic Field and the Structure of Metaphor / E. Kittay, A. Lehrer // *Studies in Language*. – 1981. – № 5. – P. 31–63.
16. Lakoff G. *Metaphors We Live By* / G. Lakoff, M. Johnson. – Chicago, London : University of Chicago Press, 1980. – 242 p.
17. Lakoff G. The Contemporary Theory of Metaphor / G. Lakoff // *Metaphor and Thought* / Ed. by Andrew Ortony. – Cambridge : Cambridge University Press, 1993. – P. 202–251.
18. Rudzka-Ostyn B. Metaphoric Processes in Word Formation : The Case of Prefixed Verbs / B. Rudzka-Ostyn // *The Ubiquity of Metaphor*. – Amsterdam : Benjamins, 1985. – P. 209–241.

Селиванова Е. А. **Когнитивная основа метафоризации русской лингвистической терминологии** // *Ученые записки Таврического национального университета им. В.И. Вернадского. Серия «Филология. Социальные коммуникации»* Том 26 (65). № 1 – С.286-292

В статье рассматриваются когнитивные механизмы использования метафоры в русских лингвистических терминах. Освещены основные донорские домены, поставляющие знаки в домен лингвистики. Охарактеризованы типы метафорических переносов, используемых в лингвистической терминологии: структурный, геистальтный, диффузный, сенсорный и аксиологический.

Ключевые слова: метафора, лингвистическая терминология, донорский домен, реципиентный домен, геистальт, синестезия.

Selivanova O. O. A cognitive base of metaphorization of Russian linguistic terminology // Scientific Notes of Taurida V. I. Vernadsky National University. – Series: Philology. Social communications. – 2013. – Vol. 26 (65). No 1 – P.286-292

This article focuses on the cognitive mechanism of application of metaphor in Russian linguistic terminology. Basic donor domains which supply a signs to the domain of linguistics are found out. The types of metaphorical transferences presenting in linguistic terminology are described. Such are structural, gestalt, diffuse and sensory.

Key words: metaphor, linguistic terminology, donor domain, gestalt, synaesthesia.

Поступила до редакції 29.04. 2013 р.